

IV Warsztaty kitabistyczne, Gdańsk 8-10 kwietnia 2014 r. (sprawozdanie merytoryczne)

Członkowie Zespołu Badawczego, realizującego projekt „TEFSIR”, spotkali się w dniach 08-10 kwietnia 2014 r. w Gdańsku na IV międzynarodowej konferencji (warsztatach naukowych) poświęconej zagadnieniu „Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza – kitabistyczna tradycja transliteracyjna a odczyt najstarszego przekładu Koranu na język słowiański”. Obrady odbywały się w niezwykle przyjaznym i gościnnym miejscu, z dala od miejskiego gwaru i zgiełku, w Pensjonacie Via Steso.

Uczestnicy warsztatów naukowych przyjechali do Pensjonatu w poniedziałek 7 kwietnia i spotkali się na wspólnej kolacji, po której uzgodniono harmonogram prac i ostateczny kształt programu.

8 kwietnia prof. Czesław Łapicz oficjalnie otworzył konferencję i pokrótce przedstawił najważniejsze zagadnienia, które powinny stać się przedmiotem obrad. Po krótkim wstępie rozpoczęła się sesja, prowadzona przez dr hab. Joannę Kulwicką-Kamińską. Jako pierwszy głos zabrał prof. Cz. Łapicz, który swoje wystąpienie poświęcił zagadnieniu *Jaka transliteracja? Jaka transkrypcja? Refleksje po warsztatach kitabistycznych* (tekst wystąpienia jest zamieszczony na stronie internetowej projektu, zakładka *Stan badań*). Następnie każda z osób poproszona o specjalistyczne ekspertyzy na temat przyjętego przez Zespół systemu transliteracji przypominała najważniejsze punkty swoich opinii (teksty są na stronie internetowej projektu, zakładka *Stan badań*), po czym rozpoczęła się dyskusja. Obejmowała ona następujące zagadnienia: terminologię – uściślenie znaczeń i sposobu rozumienia transliteracji i transkrypcji; adresatów projektu i ich oczekiwania (stwierdzono, iż celem projektu jest edycja oryginalnego źródła filologicznego, jakim jest *tefsir* Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, służąca w pierwszym rzędzie sławistycznym badaniom historyczno-językowym, dalej badaczom z innych dziedzin humanistyki, a następnie tatarskiej społeczności, stąd zaistniała potrzeba opracowania dwóch paralelnych systemów – transliteracji dla specjalistów i transpozycji dla szerokiego grona odbiorców); zawartość tatarskich *tefsirów* (dominacja słowiańskiej warstwy językowej wyznacza systemowe rozwiązania transliteracyjne, czyli m.in. kontynuację kitabistycznej tradycji transliteracyjnej; natomiast system ISO powinien mieć zastosowanie w odczytywaniu warstwy orientalnej tatarskiego piśmiennictwa). Po krótkiej przerwie wznowiono obrady. Prowadził je prof. Genadij Cychun. Poruszono problem ocalenia w procesie transliteracji jak największej ilości cech protografu,

m.in. na podstawie archaicznych cech językowych zarówno polskich, jak i białoruskich, zwłaszcza że zabytki oddają ów pierwszy etap kształtowania się polszczyzny północnokresowej, tj. nawarstwiający się na substrat białoruski superstrat polski. Wskazano przy tym, iż nie istnieje tzw. idealna transliteracja, realizująca zasadę 1:1 – można do niej dążyć, ale nie kosztem uproszczenia i zakłamania tekstu. Należy maksymalnie pokazywać i oddawać każdą różnicę. Obecnie zatem realizuje się transliterację z elementami transkrypcji i szczegółowymi, szerokimi komentarzami. Transliteracja powinna więc oddawać choćby hipotetycznie fonetykę tekstu. Odwołano się przy tym do systemu transliteracyjnego opracowanego przez prof. Antona Antonowicza i stwierdzono, że w 80-90% pokrywał się on z systemem transkrypcji. Wskazano również na tradycję badań sławistycznych, w tym na tradycję cyrylo-metodejską i wspólne cechy zabytków języka staro-cerkiewno-słowiańskiego i manuskryptów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poruszono również kwestię genezy oryginału i powstania jego kopii. Zwrócono uwagę na granice regionalne, terytorialne, idiolekt pisarza. Wskazano relację pisarz-kopista i problem świadomości kopisty – czy kopiowanie odbywało się nieświadomie, mechanicznie czy też było świadomym działaniem kopisty (tzw. mutatora)? Odniesiono się również do kwestii czysto technicznych, np. podziału tekstu na sury, ajaty; oddania w zapisie warstwy orientalnej najpierw na zasadzie formalnego zasygnalizowania, że tekst arabski bądź turecki został wpleciony w tekst słowiański, który transliterujemy. Następnie te wydzielone fragmenty staną się przedmiotem badań i opracowań orientalistów. Na koniec głos zabrała dr Iwona Radziszewska, która przedstawiła *kitabistyczną tradycję transliteracyjną* (tekst wystąpienia jest zamieszczony na stronie internetowej projektu, zakładka *Stan badań*). Jej wystąpieniu również towarzyszyła dyskusja. Postulowano przeprowadzenie badań na szerokim reprezentatywnym materiale tekstowym w zakresie osobliwości zapisu, między innymi wskazania pozycji i sąsiedztwa poszczególnych głosek oddanych w zapisie. Ponadto wskazywano konieczność fototypicznej prezentacji transliterowanego tekstu. Dyskutowano też punkty sporne w zapisie transliteracyjnym, np. wykazano, że użycie grafemu ğ jest sprzeczne m.in. z kryterium frekwencyjności i kryterium fonetyki oraz z zasadami przyjętymi dla tekstów słowiańskich. Poruszono przy tym istotne zagadnienie szczególnego typu zabytku, jakim jest *tefsir* i wskazano jego cechy immanentne. Stwierdzono, że przyjęty model transliteracyjny powinien odnosić się do konkretnego typu zabytku.

Po obiedzie odbyło się spotkanie ze społecznością muzułmańską w Narodowym Centrum Kultury Tatarów Rzeczypospolitej im. Leona Mirzy Kryczyńskiego w Gdańsku-Orunii. Uczestnicy spotkania mieli okazję poznać Jerzego Szahuniewicza, prezesa zarządu

Narodowego Centrum, który nie tylko pokazał przybyłym Centrum Kultury, ale też zaprezentował jego przeszłość i teraźniejszość, okazując się przy tym niezwykle ciekawym rozmówcą, narratorem anegdot i gawęd, którego można by słuchać godzinami. Dzięki temu można było poznać cele działalności Centrum, a więc pracę na rzecz mniejszości narodowych i grup etnicznych, ochronę i pieczę nad zachowaniem świadomości etnicznej polskich Tatarów, integrację ludności pochodzenia tatarskiego, pogłębianie wiedzy o własnej tradycji i historii, prowadzenie medresy. Przybyłych gości oprowadził również po ośrodku dla uchodźców wyznania muzułmańskiego i po szkole koranicznej. Niezwykłym przeżyciem było wysłuchanie melorecytacji 36. sury Koranu wykonanej przez jednego z podopiecznych szkoły.

Drugiego dnia obrady poranne rozpoczął prof. Sergejus Temčinas, który oddał głos dr hab. Joannie Kulwickiej-Kamińskiej. Celem jej wystąpienia było podsumowanie obrad, które odbyły się poprzedniego dnia oraz przypomnienie podstawowych założeń i celów, jakie przyświecały autorom projektu realizowanego od roku w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Pierwszym etapem miało być stworzenie uniwersalnego, przyjętego przez wszystkich badaczy systemu transliteracji i/lub transkrypcji tekstów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z alfabetu arabskiego na alfabet łaciński. Gdańskie warsztaty miały zamknąć ów etap prac. We wniosku ministerialnym autorzy przedstawili podstawowy cel projektu, jakim ma być udostępnienie oryginalnego źródła filologicznego, *tefsiru* Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, do badań szczegółowych. Efekt finalny służyć zatem będzie polonistom i szerzej – sławistom, głównie do analiz w zakresie historii języka polskiego i języka białoruskiego.

Wstępem do dyskusji było krótkie przedstawienie postulatów badawczych kitabistyki, a także przyjętej w tradycji kitabistycznej metodologii oraz rozwiązań transliteracyjnych i transkrypcyjnych, służących odczytowi najstarszego przekładu Koranu na język słowiański. Wypowiedź dr hab. Joanny Kulwickiej-Kamińskiej uzupełnił prof. Czesław Łapicz, odwołując się m.in. do swojego artykułu *Kitabistyka a historia języka polskiego i białoruskiego*. Ważnym wkładem w rozwój kitabistyki, jako odrębnej gałęzi nauki, były – poza pracami kierownika projektu – rozprawy takich badaczy jak: S. Akiner, A.K. Antonowicz, V.N. Čekmonas, G.M. Meredith-Owens i A. Nadson, G. Miškinienė, P. Suter.

Po dotychczasowych ustaleniach Zespołu na warsztatach w Ciechocinku i Sokółce oraz po analizie przetransliterowanych wybranych fragmentów *tefsirów* okazało się, że do wstępnie wypracowanej tabeli transliteracyjnej należy wprowadzić pewne zmiany. Według danych opracowanych przez dr Iwonę Radziszewską 20 znaków jest całkowicie zbieżnych we

wszystkich systemach transliteracyjnych, zatem pozostawiono je w tabeli bez zmian. Nad kilkoma znakami podjęto szeroką dyskusję. Dr Iwona Radziszewska wskazała, że zaproponowane przez Zespół grafemy odpowiadają znakom z różnych systemów autorskich oraz ISO, co nie powinno mieć miejsca. Dr Anetta Luto-Kamińska przedstawiła podstawowe zasady dotyczące transliteracji tekstów dawnych (głównie średniopolskich) oraz wyraziła zdanie, że wypracowywany przez Zespół system jest niezależny od innych wcześniejszych propozycji autorskich, więc mogą powstać z nimi pewne zbieżności w zastosowaniu poszczególnych grafemów, co nie jest błędem metodologicznym. Prof. Czesław Łapicz zwrócił uwagę, że kitabistyka – jako subdyscyplina filologiczna – powinna operować precyzyjnymi narzędziami naukowymi, z czego wynika konieczność opracowania spójnego standaryzowanego systemu transliteracji tekstów Tatarów WKL, jako efektu współpracy specjalistów z różnych dziedzin. W odróżnieniu od dotychczas używanych systemów autorskich, które tworzone były na potrzeby konkretnych zabytków, Zespół powinien skupić się na wypracowaniu uniwersalnego systemu transliteracyjnego. Byłby on dzięki temu narzędziem pracy nad dowolnym rękopisem, niezależnie od czasu i miejsca jego powstania czy indywidualnych cech języka kopisty. Zdaniem prof. S. Temčinas ustalenie owych dyskusyjnych odpowiedników literowych na bazie łacinki jest kwestią czysto techniczną. Należy arbitralnie ustalić znaki, co w istocie jest zupełnie niezależne od jakichkolwiek dotąd używanych systemów autorskich lub ISO, a następnie przygotowany na tej podstawie tekst udostępnić innym badaczom. Dodatkową pomocą naukową będzie dla nich dołączona płyta ze skanami tekstu oryginalnego.

Dalszą część obrad przeznaczono na przedstawienie spostrzeżeń, uwag, komentarzy i sugestii zgłoszonych przez poszczególne osoby, które dokonały transliteracji niewielkich fragmentów tefsirów w oparciu o wcześniej przyjęte zasady. Test pokazał, nad jakimi kwestiami należy się w dalszej kolejności skupić. Doc. Galina Miškinienė transliterowała surę 36. z tefsiru z Olity. Zwróciła uwagę na kwestię odbiorcy tak dostarczonego tekstu, m.in. na konsekwencję zapisu *wāw* z *dammą* oraz *šād* i *sīn*. Ponieważ spotkanie w Gdańsku poświęcone zostało przede wszystkim opracowaniu ostatecznych zasad transliteracji, zaczęły padać różne propozycje. Dr Iwona Radziszewska zasugerowała zdecydowanie się na jakiś dotychczasowy system, np. ISO. Doc. Michał Tarełko zaproponował, żeby ustalić arbitralnie ostateczną wersję tabeli transliteracyjnej, na bazie której będzie można przystąpić do pracy nad tekstem. Może ona być również oparta o znaki ISO, ale – jak wcześniej ustalono – trzeba pamiętać, że i tak będzie ona stanowić nowy, i niezależny od jakiegokolwiek systemu, twór służący do transpozycji zapisu z alfabetu arabskiego na łaćński tekstu polskiego.

Prof. Czesław Łapicz podsumował dyskusję stwierdzeniem, że – wobec wielości propozycji – jako kierownik projektu i autor jego założeń weźmie ostatecznie odpowiedzialność za ustalenie końcowej wersji tabeli transliteracyjnej.

W kolejnym punkcie programu warsztatów przewidziano podział tekstów między osoby, które podejmą się transliteracji. Ustalono, że jako pierwszy opracowany zostanie tefsir z Olity, a rozdzielony zostanie według sur, a nie stron. W pracach tych uczestniczyć będzie ośmioro uczestników projektu: J. Kulwicka-Kamińska, A. Luto-Kamińska, Cz. Łapicz, J. Merkuljeva, G. Miškinienė, I. Radziszewska, I. Synkova i M. Tarełko.

Następnie zaplanowana była przerwa w obradach, jednak Zespół nie podporządkował się temu punktowi programu i... kontynuował ożywione dyskusje w mniejszych grupach. Zaowocowało to ciekawymi propozycjami do omówienia podczas drugiej sesji, którą poprowadziła doc. Galina Miškinienė.

Jako pierwszy zabrał głos doc. Michaił Tarełko. Przedstawił on ciekawe spostrzeżenia, jakich dostarczyła mu transliteracja chamaïtu, którego kopia jest dostępna w Bibliotece Narodowej w Mińsku. Podkreślił, że każdy rękopis posiada jakieś unikalne cechy grafii. W tym tekście znajduje się dodatkowy przekład na język polski sury 36. Zjawiskiem niezwykle częstym jest tu mieszanie w zapisie |c| z |ç| (np. zapis *droce*) oraz interesujące osobliwości leksykalne, np. zapis *poetyki* w miejscu, w którym wszystkie znane mu tefsiry mają *polityki*. Doc. M. Tarełko dodatkowo stworzył do przetransliterowanego przez siebie fragmentu dokładny indeks form gramatycznych z polskimi odpowiednikami. Kolejną kwestią, jaką poruszył, było wskazanie kilku podstawowych wariantów przekładowych Koranu: Urjasza ibn Ismaila z 1686 r. (przechowywany w Mińsku), polskich filomatów, wstawki polskie w tzw. tureckim chamaïle z końca XVI (lub początku XVII) w. Ponadto w rękopisach tatarskich znajdują się wstawki białoruskie w przekładzie Sabłukowa, Nikołajewa oraz inne, niezidentyfikowane, fragmentaryczne przekłady na język białoruski lub polski. Ciekawym źródłem są trzy rękopisy: egzemplarz przechowywany w Bibliotece Narodowej oraz dwa w zbiorach prywatnych. Po krótkim wprowadzeniu bibliograficznym doc. Iriny Synkovej doc. M. Tarełko opisał pokrótce ich najistotniejsze cechy. We wszystkich tekstach od sury 78. posłużono się podobnym schematem. W części sur zachowano trójdzielny układ: tekst arabski – przekład – komentarz, w niektórych dwudzielny, z pominięciem przekładu. Wspólnie z doc. I. Synkovą przedstawili następnie szczegóły dotyczące transliteracji ostatnich sur z tego rękopisu. Zwrócili uwagę na duże zależności od przekładu Ismaila (tłumacz na pewno znał ten przekład) oraz komentarz, który z powodzeniem można uznać za dodatkowe tłumaczenie. W przekładzie tym brak kalk syntaktycznych z arabskiego (stąd trudno orzekać o bezpośrednim

źródle oryginalnym), ciekawie przedstawia się również kwestia leksyki (liczne przykłady użycia synonimów). Można przypuszczać, że pochodzi z 2. połowy XIX w.

Po wystąpieniu doc. M. Tarełki i doc. I. Synkovej rozpoczęła się dyskusja. Prof. S. Temčinas zwrócił uwagę na pewne istotne kwestie tekstologiczne i przekładoznawcze. Wskazał na analogię do polskich tłumaczeń Biblii – polscy translatorzy, choć tłumaczyli z łaciny, często szukali wsparcia w ówczesnych przekładach czeskich. Podobnie zapewne należy podchodzić do tefsirów: autorzy części polskojęzycznej korzystali z innych dostępnych im tekstów. Ustalono, że transliteracja opisanych przez doc. M. Tarełkę i doc. I. Synkovą fragmentów znajdzie się stronie internetowej, co da możliwość przeprowadzenia kolejnych analiz porównawczych. Prof. S. Temčinas przypomniał wnioski, jakie wynikły z zestawienia transliteracji sury 1. z różnych tefsirów: widać, że różnice są znikome, zarówno w warstwie gramatycznej, jak i leksykalnej. W ostatnich surach daje się jednak zauważyć różnice leksykalne, morfologiczne i syntaktyczne. Ponadto istnieją przykłady, na podstawie których można mówić o polonizacji tekstu, jak również takie, które wskazują na wpływy starobiałoruskie. Duża liczba tekstów daje tekstologowi większe możliwości rzetelnego formułowania wniosków, z koniecznym zastrzeżeniem, że należy ostrożnie oceniać kwestię archaizmów i orzekania na ich podstawie o chronologii tekstów.

Dyskusja skłoniła prof. Cz. Łapicza do podzielenia się refleksją na temat sytuacji kitabistyki oraz perspektyw jej rozwoju. Jest to dziedzina, w której jest jeszcze wiele do zbadania, m.in. kwestie szeroko pojętych relacji między obszarem orientalnym i słowiańskim oraz zagadnienia translologiczne. Ważną kwestią jest także wytypowanie tekstów kanonicznych. Prof. G. Cychun – na podstawie konstatacji doc. M. Tarełki oraz wcześniejszych dyskusji warsztatowych – zwrócił uwagę na pojawiające się w tekstach elementy, które można interpretować jako terytorialne, dotyczące polszczyzny kresowej. Przypomniał m.in. podstawowe uściślenia P. Sutura na temat polszczyzny północnokresowej jako systemu polszczyzny ogólnej oraz ustalenia Z. Klemensiewicza dotyczące historycznych zapisów *re || že* oraz *-yj || -y*. Poza tym wymienił inne istotne cechy językowe, jak np.: wypieranie przez konstrukcje analityczne z *dla* innych form (co w tefsirach może się nakładać z cechą arabską), wprowadzanie spółgłosek protetycznych, przypadki pełnogłosu, obce polszczyźnie podwajanie głoski tematycznej przed dawnym *-bje*, wraz z przywołaniem wniosków A.K. Antonowicza.

Prof. Cz. Łapicz dokonał podsumowania obrad (wnioski końcowe zamieszczono na stronie internetowej w zakładce *Stan badań*), a następnie poruszył problem instrukcji transliteracyjnej, która zostanie opracowana i rozesłana uczestnikom projektu. Następne spotkanie warsztatowe zespołu ustalono na listopad br. w Białymstoku, ponieważ większość

osób uczestniczących w projekcie weźmie udział w konferencji zatytułowanej „Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)”.

Po obiedzie czteroosobowa delegacja (Cz. Łapicz, I. Radziszewska, M. Tarełko, G. Miškinienė) udała się z wizytą do Macieja Musy Konopackiego. Relacja ze spotkania ukazała się w „Przeglądzie Tatarskim” (zob. zakładka *Echa medialne*).

Joanna Kulwicka-Kamińska

Anetta Luto-Kamińska